

Мр ЈОВАН Ј. МАРТИНОВИЋ

ИСТРАЖИВАЊА ДИЈЕЛА ФОРТИФИКАЦИОНОГ
КОМПЛЕКСА
ТВРЂАВЕ У КОТОРУ
- БАСТИОН ЦИТАДЕЛА И КУЛА КАМПАНА -

Бастион Цитадела са кулом Кампана представља најважније стратегијско чвориште на предњој линији одбране средњовјековног града Котора са мора. Смјештен је на сјеверозападном углу комплекса бедема што са сјеверне и југозападне стране опасује урбано језгро средњовјековног града, односно, на тјемени релативно уског троугластог простора старог града, чију основицу чине стрми обронци бријега Свети Иван на истоку, уз које се пропињу бедеми да би се састали на врху брда, на локацији снажне тврђаве Каштела. Положај бастиона Цитадела условљен је и правцем корита и тока кратке рјечице Шкурда, која извире у два крака из брда на сјевероисточном углу града и тече равно ка западу свега неких 300 метара, чинећи природни јарак испред бедема и водену запреку дуж читавог сјеверног сектора бедема око урбаног језгра, док је на самом ушћу у море лоциран сам бастион, тако да му темеље са сјевера оплакује рјечица Шкурда, а са запада и југозапада море.

Прије почетка радова овај комплекс је представљао неправилан трапезоидни простор, омеђен на западу и југу релативно новијим бедемом са полукружним вијенцем и шарпом на доњем дијелу, затим на сјеверозападном углу округлом кулом Кампана, на сјеверу платном бедема уз ријеку Шкурду, а на истоку најмлађим објектом тога комплекса: укопаним барутним магацином из друге половине XIX вијека. Читав тај простор био је напуњен набијеном земљом (terrapieno), тако да је на врху створена платформа на висини од сса +10,50 m, над средњим нивоом мора и ријеке Шкурде. На платформу се успињало приступном рампом са ниским степеницама, која је почињала од главног

градског Трга од оружја близу Морских врата, између зграда старе Вијећнице и млетачког Арсенала; ова рампа је очигледно творевина с краја XIX вијека, настала највјероватније када и поменути барутни магацин, док је овакав облик платформе дефинисан изградњом ниског парапетног зида на круништу бедема према ријеци и према мору крајем 50-тих година нашег вијека, када су општинске власти хтјеле да на том плоту изграде љетну позорницу, али су радови прекинати усљед неодговарајућих услова.

Током 1982. године, у склопу радова на дјелимичној конзервацији сјеверног сектора бедема града Котора уз ријеку Шкурду отворена су два велика зазидана отвора на сјеверном лицу тога бедема, непосредно уз округлу кулу Кампана, који су у ствари били топарнице за два велика топа, уперена према сјеверу, односно, према противнику који би напао бродовима из правца Пераста. Иза топарница су се налазиле двије просторије, величине око 7x7 m, пресвођене сегментним бачвастим сводом, чија јужна страна није била затворена зидом, напуњене до врха набијеном земљом, која је испражњена.

Истовремено је ослобођена од насуте земље до тада невидљива источна и јужна страна округле куле Кампана, па је констатовано да је и ова покривена страна куле конусног облика, са полукружним вијенцем који је текао наоколу. Појавила су се и врата на нивоу горње просторије у кули, до тада видљива само са унутрашње стране, на којима је сачуван само десни доворотник са вертикалним жлијебом, који свједочи да су се та врата затварала дрвеним капком, који је клизио одозго, са нивоа отворене платформе са моћним грудобраном. Оријентација ових врата према истоку, односно, према граду, показивала је да је кула Кампана у једном периоду могла да дјелује као самостални балоард, у који је приступ био могућ само преко тих врата, чији је праг био на висини од +7,00 m од нивоа мора.

На основу ових налаза направљен је 1893. године први пројект ревитализације простора Цитаделе и куле Кампана¹, али је на његову ревитализацију требало чекати. У међувремену су извођени радови на ревитализацији старе Вијећнице, као угоститељског објекта умјесто некадашње кафане "Дојми" изван бедема, па је у циљу стварања простора за смјештај помоћних просторија (магазини, хладњаче, агрегат, клима-коморе и сл.) будуће Градске кафане извршено прањњење земље из јужне трећине простора бастиона Цитадела. Том су приликом откривена на најнижем нивоу испражњеног простора, званог иначе у документима "Танаја" (tenaglia = клијешта), мала врата равних, непро-

¹ Пројекат је израђен у режији тадашњег Општинског завода за заштиту споменика културе у Котору; главни пројектант био је др Мирко Ковачевић из Републичког завода за заштиту споменика културе Србије -Београд, а пројектант статике проф. др Мића Димитријевић са Архитектонског факултета у Београду.

филисаних довратника са готичким подбаченим капителима испод равног надвратника, чији је праг сада испод коте вањског терена, утонуо услед више фактора: најприје феномена тзв. "Јадранске ваге" по којој источна јадранска обала тоне за 1 милиметар годишње, затим, ликвидације током које подземне воде испирају и односе у море најситније честице темељног тла, да би све то било сабијено током бројних земљотреса којима је подложен овај крај, иначе изложен земљотресним ризицима IX степена Меркалијеве скале². Поред врата су такође на веома ниском нивоу откривени отвори двију топарница, које су фланкирале брисани простор све до Морских врата; међутим, ни топарнице ни врата нијесу били видљиви споља, пошто их је крајем XVII вијека прекриво закошено платно тога дијела бедема. Да би се остварила комуникација кухиње нове Градске кафане са баштом некадашње кафане "Дојми" испред бедема, пробијена је млађа скарпирана облога старијег градског бедема и отворена некадашња врата за излаз из Танаје на простор пристаништа (Марина), гдје су се налазили бродоградилнице и лазарет.

Тек фебруара 1990. године почели су радови на дјелимичној реализацији пројекта ревитализације сјеверног сектора градских бедема Котора на простору бастиона Цитадела и куле Кампана - у циљу уклапања овог комплекса у туристичко-угоститељски комплекс тзв. Блока 1 (Кула градске страже, Кнежева палата и стара Вијећница), чији је инвеститор постала мјешовита фирма TRECОM из Котора.

Поменути пројект је предвиђао уклањање слоја набијене земље на читавом простору бастиона Цитадела, од аустријског барутног магацина на истоку до већ формираног дворишта унутар Танаје, са објектом помоћних просторија будуће Градске кафане на југу, и то до дубине од +5,40 метара од нивоа мора, односно, до коте пода поменутих топарница на сјеверном платну бедема са засвођеним просторијама, чији зидови и сводови нијесу били везани за унутрашње лице бедема. Тиме би се ове просторије сагледавале са чела у пуној висини, а истовремено би се омогућио улаз у кулу Кампана преко новооткривених врата на источном дијелу.

Радови на прањењу земље започели су ручним копањем на највишем нивоу Цитаделе, изнад притиска и тежине набијене земље. На осталом дијелу Цитаделе, за кога се знало да не крије у себи остатке грађевина под земљом, ископ земље се вршио машинским путем, и то не само стога што је то било рентабилније већ и зато што се знало да је ова земља донесена извана и насипана у кратком периоду време-

² IX степен Меркалијеве скале, зван популарно "катастрофални", проузрокује пуцања и рушења зидова, док X степен - зван такође и "катаклизмичан" - доводи до стварања пукотина у земљи, пропадања објеката, обрушавања стијена и слично. Оба ова степена земљотресне стихије називају се још и "пустошни" или "разорни".

на а у циљу ојачавања издржљивости бедема приликом промјене цјелокупног одбрамбеног система тврђаве Котора након увођења ватреног оружја веће пробојне моћи. Будући да се у овом вјештачком новоформираном насипу нијесу могли очекивати археолошки налази у стратиграфским слојевима, правилно слаганим током вјекова, није вршено право археолошко ископавање по узансама те науке, већ је вршено стриктно праћење механичког копања и изгртања насуте и набијене земље, у којој је ипак било нешто налаза аморфног стакла са јаким степеном иридизације, затим фрагмената импортоване италијанске керамике, глеђосане извана и изнутра, каква је стизала у великим количинама из Италије током XVI и XVII вијека, као и нешто примјерака млетачких новаца од два солда, какви су се почели ковати за потребе платног промета у тзв. Млетачкој Албанији након укидања самосталне которске ковнице (Zessa), 1640. године, но све је то било убачено накнадно, са земљаним материјалом и шутом за набијање бедема.

На челу упорног стуба између двије велике топарнице откривена је плоча обрубљена профилацијом, са натписом који је тачно датовао вријеме градње тих топарница, а гласи:

1613 5 NOVENBRIO
PIAZZA SORANZA
L(ibens) V(otum) P(osuit?)³

Чеони зид топарница продужавао је према истоку и нагло савијао управно на унутрашње лице сјеверног бедема, чинећи тако једну повишену платформу чија је горња површина била ојачана са једним подужним и два попречна зида и тако подијељена у шест поља, очигледно у циљу ношења јачег терета, вјероватно топова на површини платформе, али је све било испуцало од земљотреса и морало ради даљих радова бити уклоњено.

Даљим откопом према истоку и поменутом барутном магацину откривено је да се на зидном платну унутрашњег лица сјеверног бедема налази низ великих лучно засведених отвора попут ниша, удубљених у - како се до тада вјеровало - монолитну масу бедема. Испред тога низа од шест откривених ниша текао је паралелно са сјеверним бедемом један нижи и тањи зид, затварајући приступ нишама са југа. Овај зид је на свом западном крају, унутар платформе за топове на највишем нивоу, био везан за сјеверни бедем извана косо, под углом од 45°, а изнутра полукружно. На том дијелу је упорац између пете и шесте нише био попустио и утонуо, па се даље истраживање није смјело провести без осигурања од рушења, што је остављено за касније.

³ Млетачки провидур (кнез) Котора 1612-1614. године био је Закарија Соранцо (Zaccaria Soranzo), па је објект свакако добио име по њему. Термин "piazza" не означава тржницу, пијацу, већ је употријебљен у војном смислу, да значи утврђени положај или такозвани "плацдарм" - војничко вјежбалиште.

Како је већ раније, код конзервације вањског платна сјеверног бедема према ријеци Шкурди, откривено да се на нивоу од око +3,00 m, у вањском косом плашту куле Кампана код самог споја са сјеверним бедемом налази један зазидани отвор мање топарнице, покушано је да се кроз њега продре у неке очигледне просторе на средњем нивоу куле. Тада је откривено да не постоји свод над том средњом просторијом, па је сада вршено пражњење земље одозго, кроз под од калдрме горње просторије куле. Просторија на средњем нивоу куле је неправилног четвртастог облика, а у њеном источном дијелу је дјелимично сачуван под од хидрауличног малтера - смјесе креча и мљевене опеке.⁴ На три зида ове просторије, осим на сјеверном, постоје лучни отвори, од којих се зракасто разилазе шири или ужи засвођени ходници или степеништа.

Један од пролаза води према сјевероистоку, односно, према већ поменутом отвору на вањском периметралном зиду куле који излази на ријеку Шкурду. Други ходник на сјеверозападу силази степеницама у дубину и грана се у два мања засвођена ходника, од којих је јужни затворен накнадним зидом, а сјеверни се спушта још дубље, на ниво од свега +0,30 m, над морем, и шири у мању просторију, на чијем се вањском зиду налазе два мања квадратна отвора, скоро на нивоу мора, а у плочнику пода један мањи отвор кроз који слободно улази вода за високе плиме.⁵ Трећи ходник на југозападном углу тог западног зида имао је испред улаза неку врсту подеста са три неправилна степеника, очигледно накнадно постављена, а након њих се спуштао у дубину степеницама до неправилне засвођене просторије на најнижем нивоу куле Кампана, која је на свом западном зиду, према вањском периметру куле, такође имала два мања отвора као и претходна, затворена камењем и хидрауличким малтером од креча и земље црвенице.

На јужном зиду се отварају два паралелна, знатно шири ходника, такође плитко засвођена, од којих западни завршава неправилно обојеним каменим луком и сводом под којим је отвор зазидан неправилним каменом, док се на источном запажају неке промјене јер је на крају накнадно подзидан зидом у двије дебљине, са отвором од фино клесаног камена и сачуваним оковима, тзв. "машкулима" за жељезна вратанца, након којих води грубо засведен отвор на вањском периментралном зиду куле на југу.

На источном зиду средње просторије овог нивоа куле постоје једна врата с довратницима од камена, која воде у врло неправилну просторију, која као да је дубена у дебљини каменог трпанца куле. Прекриве-

⁴ Овакав малтер се употребљава још од римских времена за радове у води (акведукти, резервоари и слично), а код нас је у средњем вијеку била уобичајена за овакве радове и посебно за темељење кућа смјеса креча и црвене земље.

⁵ Мора се узети у обзир да је за протеклих око 500 година терен под кулом Кампана потонуо за најмање толико милиметара, односно, више од 0,50 m.

на је врло неправилним сводом, у коме се види вертикални отвор округлог облика, од фино клесаног камена, као код неког бунара, који се продужава и под просторије те се губи у неприступачном дијелу подножја куле Кампана.

У југозападном дијелу средишње просторије под је био на једном мјесту проваљен, па је отвор проширен и утврђено је да се испод овог средњег нивоа куле налази још један нижи ниво, на коти +0,30 m од нивоа мора, дакле исто као у просторијама на западу и сјеверу куле, у које се силази степеништима. Просторија на овом нивоу је величине око 3,50 x 2,50 m, а из њеног југоисточног угла воде једна мала врата у кратки ходник, опремљен са још двоје врата са каменим довратницама, а из њега се може ући у ниску просторију са два отвора, такође зазидана камењем и хидрауличним малтером, окренута према југу, док се у сјевероисточном углу те просторије на средњем нивоу. Степенице се пењу поред зида дебљине 1,56 m⁶, који се види на јужном вањском омотачу куле Кампана, а дјелимично се може назријети у сонди на поду средње просторије, како заклапа оштри угао са правцем сјеверног бедема уз ријеку Шкурду, тачније, са његовом старом језгром која је касније добила унутрашњу облогу дебљег високог зида у коме се налази поменутих шест ниша, а још касније вањску облогу косога шкарпираног зида према ријеци. Наиме, још је приликом открића ниша уз унутрашње лице сјеверног бедема уочено да су те нише у доњем дијелу наслоњене уз стари которски градски зид из најраније епохе зидања бедема око града, односно, и романичког периода од XII до XIV вијека. Овај старији зид је грађен ситнијим каменим блоковима, грубље приклесане фасаде, утопљеним у обилни малтер⁷, а овдје је сачуван до висине од +4,70 - 4,85 m од нивоа мора, да би касније - највјероватније почетком XVI вијека - био надвишен крупним блоковима камена, правилније клесаним и зиданим, све до коте +10,50 m. То старије језгро зида види се у профилу источног западног зида просторије на средњем нивоу куле Кампана, као и у њеном поду, тако да изгледа као да је оштри спој старог сјеверног и западног бедема уклоњен да би се око тог мјеста градила сама кула.

Ови налази навели су инвеститора да - правилно оцијенивши вриједност откривених просторана читавом простору бастиона Цитадела и куле Кампана - промијени укупни програм, желећи да што боље валоризује ове значајне налазе и уклопи их у културно-туристичку по-

⁶ Дебљина зида од 1,54 или 1,56 m уочена је на партијама најстаријег которског градског зида код центра за културу, односно, код Сјеверних градских врата. Међутим, Вино Ђуровић (*О зидинама града Кошора*, Споменик САН, CV, стр. 126) доноси да су ови зидови дебљине 148 cm, односно, "два и по которска лакта".

⁷ Техника зидања је иста као код два поменута стојећа платна старог градског зида, поменута у претходној напомени.

нуду. Због тога је одлучено да се све помоћне техничке просторије будућег забавно-угоститељског центра, које су по првобитној замисли требале заузимати дјелове откопаних просторија уз сјеверни и западни бедем, спусте на још дубљи ниво, односно, да ката откопа са +5,40m, сиђе на коту +1,90 m у источном, те коту +2,50 m у западном дијелу бастиона.

У том циљу је настављено чишћење земље у простору између прислоњених ниша и паралелног зида, па је у ниши број 2 - рачунајући од аустријског барутног магацина према западу -дубина ископа ишла до нивоа подземне воде, дакле, до коте +0,00 m. Овдје је на унутрашњем лицу старог градског зида према сјеверу откривен доста атипичан отвор квадратног облика, који се конусно сужавао у дебљину бедема, а затварало га је неколико аморфних камених блокова од трпанца вањске шарпиране облоге бедема уз ријеку; можда се ради о отвору за осматрање или стрijeљање.

Ради утврђивања узрока попуштања упорног ступца између ниша број 5 и 6 настављен је ископ земље у овом дијелу и откривено да је темељ поменутог упорца био на плићем нивоу од осталих и да је попустио усљед слијегања насуте земље. На самом дну ископа, на коти од око + 3,00 m, појавило се тјеме нове нише број 7, али су даљи радови на том простору прекинути с тим да буду настављени тек након подбетонирања темеља великих топарница, који су усљед ових радова почели да опасно "висе" у ваздуху.⁸

Настављени су радови на уклањању земље у југоисточном дијелу комплекса бастиона Цитадела, од аустријског барутног магацина према некадашњој улазној рампи од Трга од оружја. Овдје је откривена једна зграда, чији сјеверозападни подужни зид удара у поменути барутни магацин под углом од око 30°, а уз њега је прислоњен зидани блок попут подеста за степениште за успон на први спрат; испод тог степеништа пронађен је оригинални плочник у виду калдрме на дубини од око +0,90 m од нивоа мора. Југоисточни зид, окренут према урбаном језгру старог града, био је готово уништен поменутом улазном рампом, али је његова дебљина од 1,56 m указивала на то да се ради о старом градском зиду из XII - XIV вијека, на који је поменута зграда била наслоњена. На свом југозападном крају ова зграда, условно названа касарна, залази под приграђени објекат помоћних просторија будуће градске кафане, односно, ресторана у згради старе Вијећнице, а већ је приликом санационих радова у приземљу Вијећнице откривен темељ овог старог градског зида, па чак и једног отвора попут шире

⁸ Радови су прекинути на инсистирање пројектанта статике, проф. др Миће Димитријевића, који је обишао градилиште и дао посебни пројект привременог подухватања и разупирања ових темеља.

капије према граду, те отисак у зиду према западу срушеног истог зида; остатак тупог угла тог истог зида на споју са западним платном бедема око старог града види се на вањском зиду Вијећнице, код почетка шетнице по круништу западног бедема, испред тзв. Кнежеве палате.

У средњем дијелу комплекса бастиона Цитадела пронађени су на више мјеста остаци зидова рађених једном чудном техником: једно лице је изведено од добро клесаног камена са благом шарпом, док је друго лице рађено грубо, од обичног ломљеног камена, па чак и облутака из ријеке утопљених у иловачу. Остаци кречног малтера пронађени су само на вањској фасади, па је на основу њих установљено да се ради о зидовима који су окруживали релативно велики дубоки базен једно кречане за гашење и чување креча, каква је свакако у једном периоду интензивних градњи на бастиону, највјероватније током XVI вијека, била неопходна.

Пражњењем земље на западном сектору бастиона Цитадела је установљено да је вањски, западни носећи зид свода западне велике топарнице наслоњен једним крајем на неки тањи зид, односно, да темељ тога зида топарнице носи један растеретни лук, разапет између тога тањег зида и остатака старог западног зида бастиона Цитадела, за који је већ раније наведено да улази у косину куле Кампана и спаја се под оштрим углом са старом језгром сјеверног бедема. Даљим уклањањем земље према југу откривено је да је тај стари западни бедем највећим дијелом срушен и преврнут према западу, као под притиском натрпаног материјала и шута у бастиону, те да му срушени комади леже у простору између темеља и новог западног бедема. Паралелно са темељом старог срушеног зида, на одстојању од 6,15 m - тачно као и у случају тзв. касарне уз југоисточни бедем - био је саграђен подужни зид општег правца сјевер-југ, од кога су се у правцу запада одвајали попречни зидови, омеђујући неколико готово квадратних просторија. У свакој просторији откривена је по једна, назовимо је топарница, која по облику, обради и посебно по ниској позицији на којој би се налазила да је стари зид сачуван у пуној висини, одговара топарницама за које је већ казано да су откривене у југозападном углу бастиона, приликом пражњења земље из дијела званог Танаја за потребе смјештаја помоћних просторија градске кафане и баште "Дојми". Важно је још напоменути да се над овим раније откривеним топарницама, на коти од око + 0,50 m, откривени су прагови улазних врата од црвеног камена из Ђурића, а на крајњем сјеверном крају зида, готово испод темеља западне топарнице, сачувана су таква врата у потпуној висини, док непосредно код тих врата почиње степениште за успон на први спрат зграде, са подестом једнаким подесту код поменуте касарне уз југоисточни бедем према граду. Ово степениште води до дјелимично сачуваних врата

за улаз у просторију на првом спрату, и поред ње омањи прозор, а сви отвори имају оквири од црвеног камена из Ђурића.⁹

У овом тренутку радова било је потребно извести подбетонирање темеља топарница и њиховог подградног зида, према пројекту статике, па је у том циљу вршен ископ земље испод темеља у тзв. "кампадама" до коте + 0,00, те изливање темељних стопа са подухватањем темеља, пошто су се последице осигурања темеља могла наставити даља истраживања сектора под великим топарницама, а појава зидова у профилу насипа под темељима топарница указивала је на присуство неких објеката који су морали наћи своје мјесто у логичном редослиједу и распореду простора, као и у хронологији настанка.

Пражњење земље унутар подбетонираних и подухваћених темеља источне топарнице довело је до ослобађања простора и стварања могућности за наставак радова на пражњењу земље из поменуте нише број 7, једине која се налазила иза тзв. паралелног зида, односно, његовог закошења и стапања са сјеверним бредом, а тјеме јој се налазило на + 3,00 m од нивоа мора. Када је земља у цјелини испражњена, констатовано је да се ради о просторији величине 290 x 400 cm, са сводом од насатице послаганих камених плоча. На сјеверној страни, насупрот отвора у пуној ширини, налазила су се зазидана врата. Под је био поплочан крупним каменим плочама, као поклопницама једног у суво зиданог канала који је долазио из правца југоистока, улазио у нишу итекао према сјеверу, у правцу ријеке Шкурде, служећи очигледно као одводни канал из комплекса Цитаделе. Када је уклоњен накнадни зид из врата на сјеверном зиду нише број 7, откривено је да се у цијелој дебљини старог которског зида, дебљине 156 cm, налазе једна врата димензија 120 x 200 cm, са нивоом прага на + 0,20 m. Када је са предње стране старог которског зида била призидана коса шкарпа, свакако током XVI вијека, ова врата су затворена масом зида шкарпе, а у тој маси је остављен вертикални канал у пуној ширини врата, који је ишао у висину до горње ивице старог градског зида, дакле, до коте + 4,75 m, одакле је зидан наставак зида до коте +9,50 m. У овом истом старом градском зиду, односно, на његовом унутрашњем лицу, откривена су још два потпуно зазидана, лучно засведена отвора, чија тјемења леже на истој коти од +3,00 m, као и тјеме свода нише број 7. Први зазидани отвор има ширину исту као код нише број 7, док је други много ужи и личи више на врата у старом зиду према ријеци. На жалост, инвеститор није омогућио отварање ових ниша и пражњење земље којом су затрпане, па се сада не може ништа закључити о овом систему отвора према ријеци Шкурди, осим да се можда ради о до сада сасвим непозна-

⁹ Током истражених радова у урбаном језгру Котора уочено је да све зграде или њихови остаци из периода романике, односно XII - XIV вијека, имају оквири прозора и врата од црвенкастог камена из Ђурића (Каменари).

том податку и потврди за постојање евентуалног пристаништа у ријеци за бродове плитког газа, но како се то није могло оснажити подацима из остале двиј неистражене нише, мора да остане у домену претпоставке.

Након подухватања сводова обију топарница бачвастим армирано-бетонским плочама и подбетонирања њихових упораца у средини и на западу, било је могуће приступити пражњењу земље из западне топарнице, чији је западни зид налијегао својим темељом на један тањи зид, у ствари, сјевероисточни угао некадашње касарне са топарницама на нижем нивоу, прислоњене уз стари западни градски зид, док је на свом сјеверном дијелу тај темељ налијегао на један масивни зид, за који се у првом моменту није могло претпоставити којем склопу комплекса бастиона Цитадела припада. Пражњењем земље око круништа тога зида и постепеним спуштањем у дубину показало се да се ради о слободно стојећем степеништу, које је прије изградње великих топарница, односно, прије насипања земље у бастону до коте +5,40 m, водило до врата на кули Кампана на том горњем нивоу. Степениште је зидано на блоку од фино клесаног камена, постављеном нешто даље од саме куле Кампана, управно на осу поменутих врата на горњем нивоу куле, а под углом од око 45° у односу на темељ топарница и на подужни зид касарне прислоњене уз западни бедем из старије фазе. Газиште степеништа је утопљено каменим плочама у малтер, било је ограђено високим заштитним зидом, на средини су се сачували остаци вертикалних довратака неких врата, а на самом круништу могла је постојати нека инсталација за подизање дрвеног моста, којим се могло ући на поменута врата, која су се - како је већ речено како је показивао сачувани вертикални утор на сјеверном довратку тих врата - затварала помоћу одозго, са нивоа терасе куле, спуштане решетке. Дио куле Кампана непосредно уз степениште нема са вањске стране косу шарпирану облогу, већ је ту сачуван вертикални зид цилиндричног омотача њеног најстаријег језгра, око којег је - највјероватније почетком XVI вијека - била обзидана шарпа, али само на дијелу изван оштрог угла који заклапају старији западни и сјеверни градски зид; наиме, ради се то о помињаном оштром углу споја старих градских зидова, који је уклоњен да би се у унутрашњости куле Кампана формирала просторија на средњем нивоу. Тако је у просторији на источном дијелу средњег нивоа куле, кроз чију аморфну шупљину, као исклесану у маси трпанца утопљеног у кречни малтер, пролази бунар са горњег нивоа куле, откривено источно унутрашње лице старог западног зида, и то готово на нивоу пода ове просторије, у облику плитког лучног отвора од сиге, каквом су обрађени и отвори осталих топарница у старом западном зиду. Ово свједочи да је стари западни бедем имао на овом дијелу топарнице све до споја са старим бедемом са сјевера, чије је пак јужно унутрашње лице откривено у тој истој просторији са бунаром, те излази

ван из те просторије ка западу и видљиво је, једнако као и читава дебљина старог зида од 156 cm, у облику двије паралелне вертикалне решке на источном зиду просторије на средњем нивоу куле. Такође је на поду те просторије могуће пратити круниште старог сјеверног зида све до његовог споја са старим западним градским зидом, па даље према западу гдје улази у дубину западног зида те просторије у облику двије паралелне вертикалне решке, такође на размаку од 156 cm.

Након детаљног чишћења и дјелимичне консолидације свих откривених зидова и објеката на читавом простору бастиона Цитадела и куле Кампана могло се приступити стварању закључака; али, да би се схватила комплексност и значај откривених налаза и извршила њихова свеобухватна и исправна валоризација и интерпретација, те хронологија настанка, било је потребно извршити прије свега упоредну анализу свих цртежа и ситуација са пресецима, насталим током радова на овом комплексу¹⁰ и старих сачуваних планова тврђаве и бедема Котора из млетачког периода, на којима је са мање или више прецизности забиљежено стање у тренутку њиховог настанка.

На располагању су нам била два стара плана Котора, који су одабрани управо ради већег степена прецизности и унесених детаља, док су остали планови кориштени само ради упоређења¹¹. Најприје је вршено упоређивање са планом утврђења Котора, који је по наредби генералног провидура Antonia Reniera израдио инжењеријски потпуковник Moser de Filseck, дана 28. маја 1768. године¹², а касније је вршено и упоређивање са врло прецизним и вјеродостојним планом свих утврђења и свих постојећих објеката у урбаном језгру Котора унутар бедема, који је 1785. године исцртао поручник Francesco Girondi¹³.

На оба ова плана приказана је ситуација на комплексу бастиона Цитадела када су новооткривене топарнице из 1613. године на тзв. "Pi-

¹⁰ Сва топографско-геодетска снимања на комплексу бастиона Цитадела извео је техничар Иво Вукадиновић, архитектонско снимање куле Кампана и читавог комплекса Цитаделе у мјерилу 1:100 су израдили аутор овог рада и арх. Александар - Саша Дендер, тада постдипломац на студију III степена "Заштита градитељског наслеђа" код проф. др Јерка Марасовића у Сплиту, док су снимак комплекса у размјери 1:50 израдили, заједно са пресецима, студенти архитектуре које је као испомаћ упутио др Мирко Ковачевић, аутор првобитног пројекта ревитализације Цитаделе и координатор радова на истраживању.

¹¹ Аутор овог рада је приликом студијског боравка у Венецији још 1970. године донио микрофилмове већег броја планова за поправке или преградње посебно сјеверног сектора бедема у Котору уз ријеку Шкурду, пронађене током истраживања документације у Archivio dello Stato, у Biblioteca Marciana и у Museo Corer.

¹² Фотографија овог плана изложена је у Поморском музеју Црне Горе у Котору, а не зна се гдје је оригинал.

¹³ Оригинал овог плана је у посједу г. Ђорђа Радивовића, колекционара из Београда, а једна колорисана копија је изложена у Поморском музеју Црне Горе у Котору.

azza Soranzo" већ биле ван употребе и засуте земљом, а на тако насталој платформи на нивоу од +9,50 m постављени откривени топовски положаји¹⁴ у облику високих грудобрана приближно шестоугаоног облика, грађених од камена и насутих такође земљом. Три таква заклона била су на круништу сјеверног бедема, три друга зракасто распоређена на нивоу садашње кровне терасе куле Кампана, три на круништу новог западног бедема, а четири на вишем нивоу јужног дијела бастиона Цитадела, изнад нижег положаја Танаја, на коме су се налазила још два таква топовска заклона, дакле, укупно петнаест топова.¹⁵

На оба плана тачно је означено широко круниште сјеверног бедема уз ријеку Шкурду, и то на плану Filsecka дебљом линијом и тамнијом нијансом, а на Gironsiјевом плану са двије паралелне линије и другом бојом. Упоредо са унутрашњим лицем сјеверног бедема тече један паралелни зид, означен код Filsecka једном, а код Gironsiја са двије линије. На оба плана овај зид, општег правца исток-запад, скреће нагло према југу па онда опет према западу, правцем подградног зида топарница, а представљен је као да омеђује неко унутрашње двориште, односно, подграђује неки виши плато. Такође је на оба цртежа учртана једна дугачка уска зграда, чија се дужа оса правца сјевероисток-југозапад не подудара са правцима осталих зидова на бастиону Цитадела. Опис те зграде налазимо у Генералном катастику свих војних зграда у тврђавама Котора, Херцег-Новог и Будве, израђеном по наредби генералног провидура Angela Мема дана 1. марта 1788. године, дакле, три године након Gironsiјевог плана¹⁶. Зграда се у Катастику назива "Разрушена касарна за војнике" (Quartier de soldats dioccati), а текст гласи: "Зграда је унатраг много година снижена у зидању, а постоје само обимни зидови и то јако разрушени, који су јавно добро. Дуга је 10 корака и 3 стопе (18,40 m), широка 5 корака (8,70 m), а висока 3 корака (5,20 m). Има улаз испод свода на крајој страни, а налази се близу горе наведене зграде за муницију (Арсенала). Са ове су зграде скинути дјелови фасаде и неке ограде балконата (прозора) по наредби узвишеног господина Angela Мема, провидура... Разрушена касарна за војнике, откривена и без пода, служила је неко вријеме за војнике, а сада служи као депозит за кугле и гранате за потребе артиљерије. Улаз је затворен вратима из једног дијела, опремљен шаркама, засуном и бравом с

¹⁴ Такозвана "топовска уста" (bocche di canone).

¹⁵ На једном цртежу аустријског пуковника и команданта Котора Theodora Касасау из 1838. године види се изглед бастиона Цитадела с југа, при чему је посебно карактеристичан изглед нижег положаја Танаја са његовим топовским заклонима, сачуваним до тога доба. Објавио Цвито Фисковић у Споменику САНУ, СХХVII, Београд 1986, стр. 215, цртеж 77 (сл.38).

¹⁶ Глигор Станојевић, *Појиси грађевина Боке Кошорске из 1788. године*, Споменик САНУ, СХХVII, Београд 1986, стр. 139-178. Ова грађевина је описана на стр. 143 и 161. Превод с италијанског аутора овог рада.

кључем. У приземљу постоје три балконате (прозора) са оградама и уграђеним решеткама. На висини горњег спрата су три друге балконате са оградама од камена, дјелимично зазидане. Зидови од којих је грађена ова разрушена касарна нијесу рађени солидном градњом".

Уз зграду са сјеверне стране су на оба цртежа приказане степенице, чији је подест откривен код наших радова, а испод зграде, приказан испрекиданом линијом и дијагоналама, води засвођени пролаз који се наставља и јужно према Тргу оружја, између зграда Арсенала и зграде, означене као складиште, касније претворене у Наполеонов театар, односно, стару зграду Вијећнице.

Ова зграда ограђује на југоистоку неправилно, трапезоидно унутрашње двориште унутар бастиона Цитадела, можда у једној фази подијељено на два нивоа, из кога се системом косих рампи за извлачење топова и учртаних степеништа може стићи на ниво покривеног ходника на круништу главног западног бедема према Морским вратима, односно, на највишу тадашњу етажу Цитаделе, на којој су гореописани топовски отворени заклони. Неких стотињак година након ова два плана Аустрија је потпуно уништила засвођени улаз са Трга од оружја, косо постављену касарну и унутрашње двориште на два нивоа изградњом помињане улазне рампе и барутног магацина на источном крају комплекса бастиона Цитадела.

Истовремено са упоређивањем цртежа и планова вршена су и мања архивска истраживања, посебно млетачке писане документације, коју је користио и Винко Ђуровић у свом капиталном раду о которским бедемима¹⁷. У тим млетачким документима се на више мјеста помињу кула Кампана и градски зид на сјеверу, уз ријеку Шкурду, али и бастион Цитадела поименице. Тако се у извјештају провидура Јоаннеса Маиго, који је 8. априла 1520. године на триреми (галија) у луци Котора писао секретар Hierolimus Alberti, каже овако: "Зидине су врло старе и захтијевају добре поправке. На кули (turgion) на улазу у пристаниште, саграђеној већ неколико година, потребна је поправка да се поправи рушење темеља.¹⁸ У извјештају которског ректора и провидура Francesca de Са Таіаріетра из 1527. године каже се пак ово: "Даље, овдје је једна кула (Turgion) која стражари овим крајем и која је врло лијепа, а за коју је - како кажу - утрошено хиљаду дуката, али у стању у којем је, захтијевајући поправке, била би од мале користи пошто је завршена до вијенца (cordon), а недостаје јој парапет са својим зупцима (merlature). Такође јој треба поставити бомбарде на француски начин (bombardiere

¹⁷ Винко Ђуровић, *О зидинама града Котора*, Споменик САН, CV, Београд, 1954, стр. 119-145.

¹⁸ С. Љубић, *Commissiones et relationes venetae, Monumente sclavorum meridionalium I*, Zagreb 1876, стр. 164-165 (превод са латинско-италијанског оригинала извршио аутор овог рада).

alla francese) и напунити је пошто је празна, рачунајући да од казамата (le case mate) надоље буде сасвим пуна, а та кула брани пристаниште и сву морску страну и читаву равницу; она би се, како кажу мајстори (proti), могла завршити за сто дуката да буде добро опремљена мајсторијом у камену и свим осталим стварима"¹⁹. Годину дана касније ректор и провидур Котора Domenico Gritti у свом извјештају пише: "Овај град заиста има потребу да буде утврђен, највише са стране ријеке према цркви светог Николе, која је најслабија. Најприје треба да се издуби ријека и да се ископа обала ријеке, те да се заврши кула (torre) у Цитадели са својим зупцима по француски (alla francese) будући да је гола и незавршена, а у њој стоји стража Цитаделе која одговара Каштелу, те да се сагради друга једна кула од млинова да би одговарала кули Цитаделе"²⁰. Цитаделу и њену кулу са јарком наоколо помињу у својим извјештајима Венецији два сљедећа которска провидура: Benedetto Valerio²¹ и Triphon Gradenigo из 1533. године, који каже: "Кулу Цитаделе потребно је завршити, односно, направити јој зупце на модерни начин (alla moderna), покрити је и направити јарак са стране белведера, те преправити топовска уста (sboradori) за бомбарде, пошто су оне начињене по старински"²². При том је неопходно нагласити да сви ови извјештаји датирају из времена прије очекиване навале на Котор турског гусара, капудан-паше (адмирала) и вице краља Алжира, злогласног Хајред'дина Барбаросе, која је услиједила 1539. године.²³

Анализа ових извјештаја, једнако као и старих планова, помогла је да се донесе сљедећи прелиминарни закључци:

Пражњењем земље из бастиона Цитадела са кулом Кампана на сјеверозападном углу бедема у равници око урбане језгре старог града Котора, у времену од краја фебруара 1990. до априла 1991. године, као и заштитним археолошким истраживањима и сталним праћењем радова грађевинско-занатског карактера, који су на овом комплексу извођени у циљу стварања услова за његову ревитализацију у нови Забавно-угоститељски центар, постигнути су резултати од прворазредног значаја за упознавање генезе и хронологије овог стратегијски најважнијег фортификационог чворишта у склопу бедема Котора уз море. С друге стране, детаљније упознавање са архивским материјалима и документацијом, а прије свега са старим плановима и нацртима

¹⁹ С. Љубић, исто, стр. 191-194.

²⁰ С. Љубић, исто, вол. II, стр. 47-51.

²¹ С. Љубић, исто, стр. 84.

²² С. Љубић, исто, стр. 85.

²³ Барбароса је пристао својим бродовима код садашњег пливачког базена, покушао да мањим јединицама форсира ријеку усмјеравајући главни удар на сјеверна врата, између тада напола довршених бастиона Рива и Бембо, али је напад одбијен, а у част овог догађаја преграђена Сјеверна градска врата.

града Котора из архивских фондова Котора, Венеције и Беча, омогућило је релативно прецизну идентификацију новооткривених објекта у овом комплексу, па се на основу налаза на терену и њихове интерпретације кроз архивске материјале може успоставити сљедећа општа слика настанка и развоја бастиона Цитадела са кулом Кампана у распону од XII до XVIII вијека.²⁴

У најранијој фази настанка градских зидина око старог урбаног језгра Котора, свакако у распону од XII до XIV вијека, бастион Цитадела имао је облик неправилног трапеца, чија је дужа страница била прислоњена уз ток ријеке Шкурде. Западна страница је пратила обалу мора, у цјелини гледано - општи правац протезања бедема на овој страни, а у свом јужном дијелу скретала према истоку у краћу паралелну страницу, која је под правим углом била наслоњена на главни правац старог градског главног зида. Источна страница је одвајала комплекс бастиона од старог урбаног језгра, с којим је била повезана једним вратима, откривеним испод пода садашње Вијећнице.

Уз западну, јужну и источну страницу трапеца била је са унутрашње стране прислоњена једносратна зграда касарне, у чијем је приземљу било на западној и јужној страни неколико отвора, условно названих топарницама, не зна се да ли за гађање тазним бацачким справама или примитивним топовима.²⁵ Такође на јужној краткој страници, код споја са главним западним бедемом, налазила су се мала врата за комуникацију бастиона Цитадела са пристаништем испред Морских врата, покривена касније извана прислоњеном шарпом, а откривена приликом пражњења земље из нижег дијела Танаје за потребе смјештања помоћних просторија Градске кафане. Касарна на источној страници била је сачувана све до краја XVIII вијека, односно, до изградње аустријске успонске рампе од Трга оружја и барутног магацина, који је одсјекао спој источне са сјеверном страницом. Касарне су имале једноводни кров судећи по сачуваним конзолицама за вјенчаницу крова на коти од око +4,75 m, што по већини сачуваних висина представља висину круништа старог которског зида из XII до XIV вијека. Сви отвори на зградама били су уоквирени иглама од црвеног камена из Ђурића, што је карактеристично за романску градњу у Котору тога доба.

Сјеверни градски зид уз ријеку Шкурду био је, послјије свога споја са западним зидом под оштрим углом, нешто продужен према западу,

²⁴ Увијек још треба рачунати на промјену изазвану уградњом аустријског барутног магацина на источном крају бастиона у XIX вијеку.

²⁵ Вјероватно се радило о неким већим самострелима за бацање стријела на веће даљине, а можда и о најпримитивнијим топовима, званим бомбарде, а зна се да је млетачки адмирал Vettor Pisani приликом свог заузећа Котора 1378. године имао на бродовима своје флоте управо такве топове, тачније: једноставне жељезне цијеви са лежиштем за постављање жељезне чаше са ручицом, типа машкула, за смјештај барутног пуњења.

служећи као заштита пристаништа испред тадашњих Морских врата²⁶. На источном дијелу тога зида, упоредо са њим, текао је један тањи паралелни зид са истока до средине простора бастиона, гдје је улазио под оштрим углом у унутрашње лице сјеверног бедема. Овдје је откривена једна ниша, чији се под налази готово на садашњем нивоу мора, иза које су једна мања врата излазила према сјеверу на ријеку Шкурду, да би касније била покривена шкарпом сјеверног бедема. Поред ове нађени су трагови још једне нише истих димензија, као и једног мањег отвора, који нијесу могли бити испитани, али би се могло претпоставити да се ради о некој врсти пристаништа на ријеци Шкурди, гдје су врата водила.

Сљедећа фаза у развоју комплекса бастиона Цитадела била би изградња куле Кампана, што је успједило током друге половине XV вијека. Кула је логично настала на споју сјеверног и западног старог зида, дакле, на најистуренијем пункту према сјеверозападу и мору. Да би се добила јединствена шупљина просторије на средњем нивоу куле, избијен је спој западног и сјеверног бедема. У простору што га заклапа правац старог западног бедема и продужетак сјеверног бедема према мору, на врло ниском нивоу смјештене су двије просторије, свака са по два отвора квадратног облика на спољном, шарпираном зиду куле. Отвори једне просторије циљају према југу, фланкирајући тако западни бедем до Морских врата, а отвори друге су усмјерени према југозападу, односно, према пристаништу испред тих врата. У сјеверозападном квадранту куле смјештене су даље двије просторије, такође на најнижем нивоу, у које се силазило из средишње просторије јединственим степеништем, али је само једна од њих потпуно очишћена. Од просторија у сјевероисточном квадранту уочени су остаци степеништа што је водило у још једну просторију, за сада неистражену, од које су откривена само два вањска отвора који фланкирају сјеверни бедем дуж ријеке Шкурде.

У преосталом југоисточном квадранту, унутар оштрог угла што га заклапају сјеверни и западни стари градски зид, кула Кампана је била грађена без шарпе, са цилиндричним вертикалним зидом, што се закључује по остатку тога зида откривеном код приступног степеништа за горњи ниво куле Кампана са улазним вратима. Унутар тога квадранта није била формирана никаква одбрамбена просторија са отворима, већ је ископан бунар за хватање воде из ријеке, да би кула могла дејствовати као самостални фортификациони објект типа балоард, како се понекад у документима и назива. Да би се саградило поменуто прис-

²⁶ Тадашња Морска врата налазила су се јужније од садашњих, саграђених 1555. године, а откривена су прањњем земље из бастиона Валиер на сјеверном дијелу которске Градске тржнице, у средини насипа, обгрљена зидовима садашњег постојећег бастиона.

тупно степениште, највјероватније са помичним мостом за приступ у кулу Кампана, био је жртвован дио зграде касарне наслоњене уз унутрашње лице западног градског зида.

Сви ови послови били су изгледа завршени до почетака XVI вијека, свакако у прво доба развоја примитивне артиљерије, о чему поред наведених података из млетачких исправа²⁷ свједоче и мали, квадратни отвори на просторијама на најнижем нивоу куле, за разлику од нешто ширих правоугаоних отвора на западном зиду²⁸. Но како је кула била грађена на насипу, подлокаваном водама ријеке Шкурде и таласима мора, то ускоро је настала потреба за њеним сталним поправкама, како се види из напријед цитираних докумената, а посебно када се на хоризонту појавила опасност од напада Барбаросе, 1539. године.

У сљедећој фази је читав комплекс бастиона Цитадела и куле Кампана доживио знатне измјене у циљу ојачања. Наиме, током XVI вијека је изграђен низ ниша уз унутрашње лице сјеверног бедема уз ријеку Шкурду, које су имале за циљ да носе надозидану и проширену шетницу тога бедема, можда све до доста удаљеног бастиона Бембо, како се да закључити по настављању тога низа ниша према истоку, након прекида проузрокованог прекидом усљед изградње барутног магацина. Можда је тада и престала потреба за пристаништем у ријеци Шкурди, па су зазидана два већа и један мањи отвор на старом сјеверном бедему, који су до тада омогућавали приступ до ријеке.

Опасности од турских напада придружили су се и земљотреси, који су током XVI вијека потресали град снажним ударима, посебно 1537, затим 1564. и 1582. године. Вјероватно је већ тада почело насапање околном земљом прилично велике шупљине унутрашњег простора бастиона Цитадела, посебно на западу и сјеверозападу, према кули Кампана, чији је најнижи ниво већ раније - како је наведено у документу из 1527. године - напуњен земљом у циљу ојачавања. Тада је свакако у цјелини засута и набијена земљом и касарна уз западни стари градски зид, па је на тај начин унутрашње двориште бастиона артикулисано на два нивоа: виши на западу и нижи на истоку, уз касарну поред југоисточног зида, која је остала на оригиналном нивоу из XII-XIV вијека.

Почетком XVII вијека су на повишеном дијелу сјеверног бедема уз кулу Кампана саграђене двије велике засвођене топарнице са отворима према ријеци, чији су темељи дјелимично легли на старије конструкције под земљаним насипом. Јужни дио тога западног тракта бастиона формиран је у два нивоа, од којих се нижи назива Танаја, чиме је

²⁷ Нарочито цитирани извјештај Francesca de Taiarietra из 1527. године о бомбардама на француски начин.

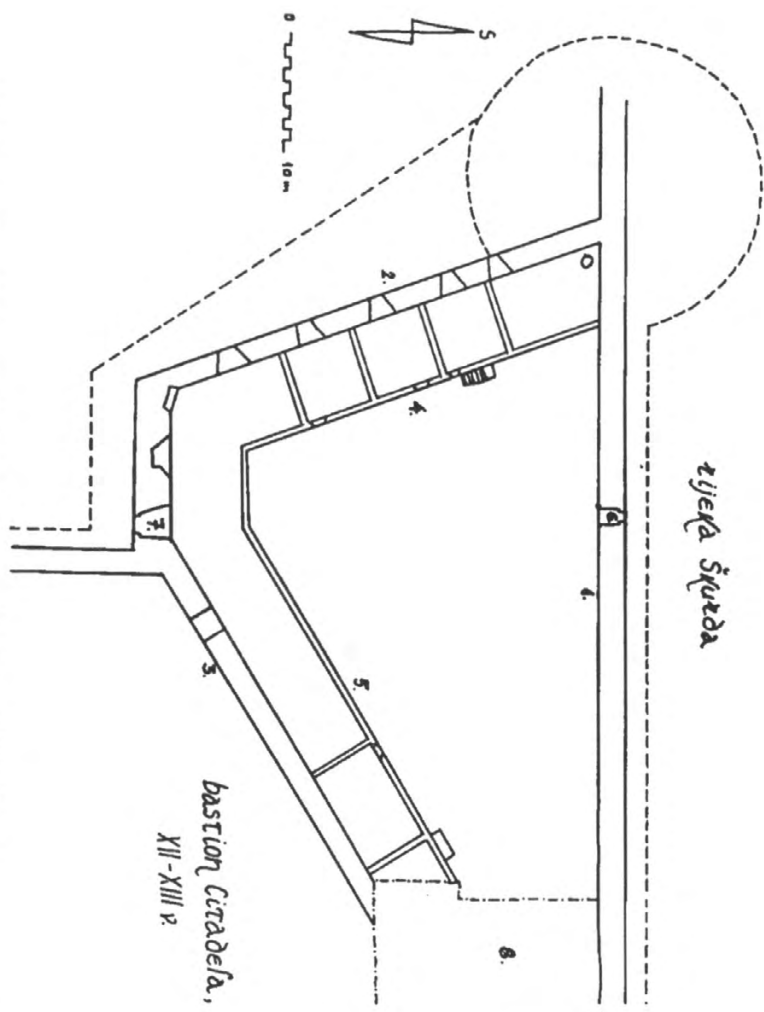
²⁸ Наиме, кроз ове мале отворе могле су да вире цијеви бомбарди, спингарди, фалконета и других старинских топова, док су шири отвори грађени да се из њих стријеља великим самострелима са јаким луком.

омогућено дјеловање артиљерије према југу и Морским вратима у два надвишена снопа.

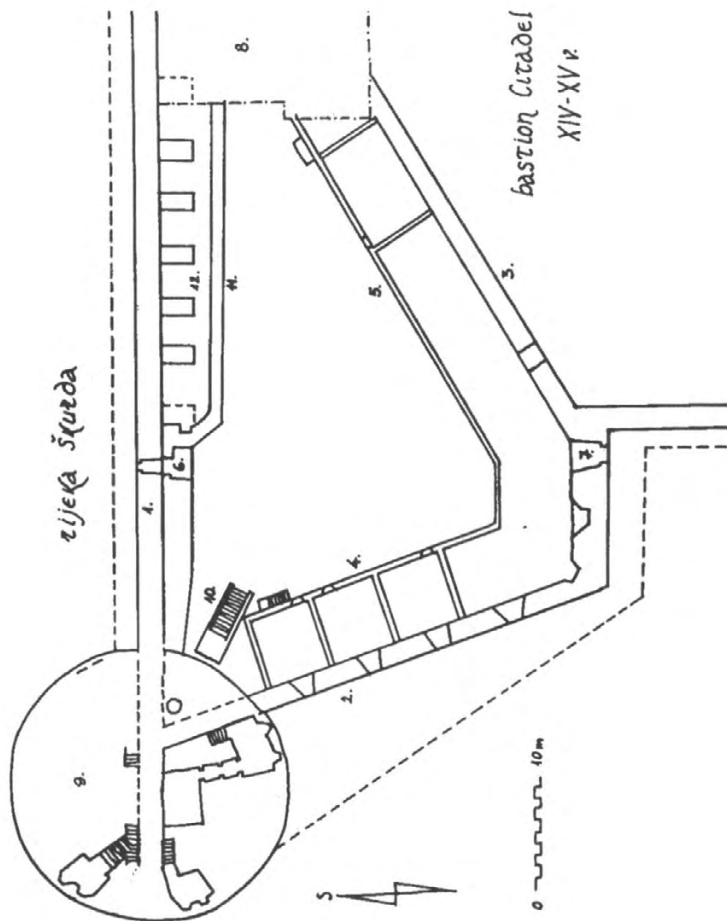
У великом потресу 1667. године, како је забиљежено у документима²⁹, највећа оштећења претрпио је стари западни бедем Цитаделе, који се исцијепало вертикалним и хоризонталним пукотинама и преврнуо у блоковима према западу и мору, свакако усљед подлоканости темеља и великог притиска набијене земље иза њега, у бастиону, а падање овог бедема изазвало је и дјелимично клизање темеља великих топарница и 1613. године. Стога је до краја XVII вијека од југозападног угла бастиона Цитадела према кули Кампана саграђен сасвим нови бедем са шарпом, нешто повучен према западу, тако да је обухватио дио округлог трбуха саме куле. У то вријеме је завршена поправка шарпе на кули Кампана, као и изградња нове шарпе уз читаво вањско платно сјеверног бедема, све до бастиона Бембо код Сјеверних градских врата. Тада је читав западни дио бастиона Цитадела био поново напуњен земљом до коте +10,50 m, док је на источном дијелу задржано унутрашње двоориште на првобитном нивоу, уз касарну у југоисточном дијелу уз стари градски зид. Из овог двооришта се системом рампи и степеништа успињало на круниште западног бедема и на повишену платформу бастиона. Оваква је ситуација, изгледа, остала све до краја XVIII вијека, како нам свједоче цитирани планови Filsecka и Gironcija и Катастик из 1788. године. Међутим, током XVIII вијека, судећи по обиљу нових пројеката за преградње у млетачким архивима, настојало се темељито реконструисати сјеверно платно градског бедема уз ријеку Шкурду, по новим вобановским принципима, али ни један од тих пројеката није изведен, већ се све сводило на поправке и одржавање постојећег стања, тако да је комплекс бастиона Цитадела са кулом Кампана, као уосталом и највећи дио сјеверног бедема, остао сачуван готово до наших дана у облику из краја XVII вијека, уз једину интервенцију укопавања барутног магацина на источној граници бастиона током друге половине XIX вијека.

Истраживања и налази извршени током пражњења земље из бастиона Цитадела са кулом Кампана показали су да се под земљом унутар бедема старог града отора и под плочиницима његових улица, тргова, зграда и двооришта налази још непознат и неслућен број драгоцених свједочанстава богате прошлости овог града, које је потребно систематски и стручно откривати и научно обрађивати, како би се добила што потпунија слика генезе и хронологије појединих објеката, склопова и града у цјелини, а тиме и јаснији и детаљнији преглед историјских збивања и промјена, које су понекад једва нашле одјека у иначе богатој писаној документацији сачуваних архивских фондова.

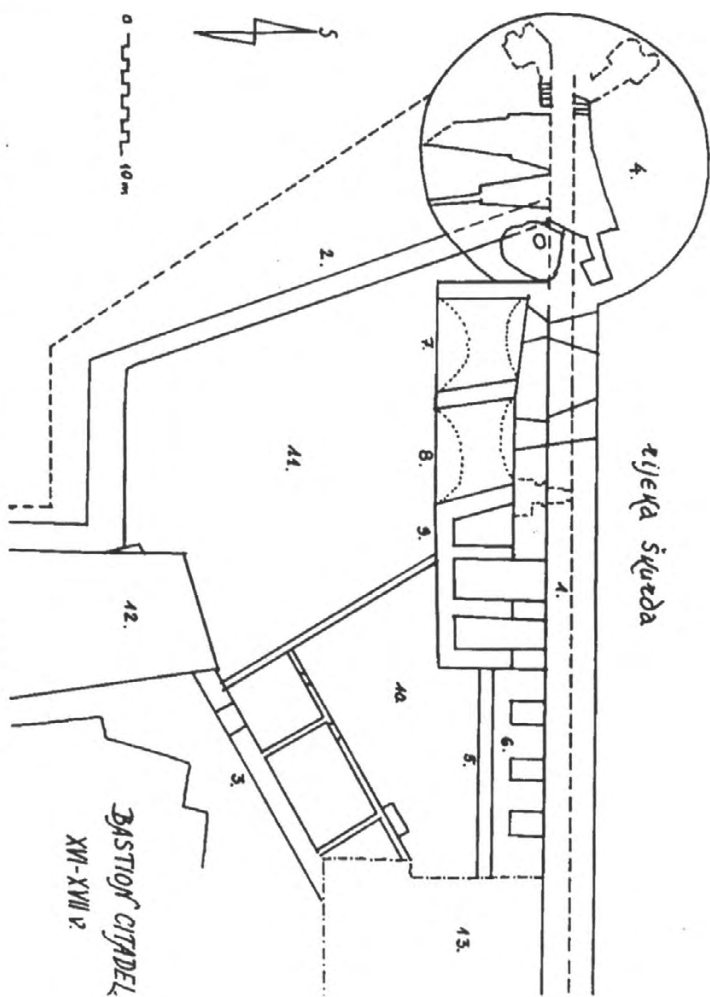
²⁹ Грга Новак, *Пошрес у Кошору године 1667*, 12 вјекова Бокелске морнарице, Београд 1972, стр. 43-50.

1 - Основни облик бастиона Цитадела без куле Кампана, XII-XIII вијек.
2. Стари сјеверни зид уз ријеку Шкурду; 3. Стари западни зид према мору; 4. Стари зид према граду; 5. Касарна над талогарицама западног зида; 6. Касарна уз југоисточни бедем; 7. Нова врата за пристанитиште на ријеци; 8. Нова врата према пристанитишту на мору; 8. Проспект уништен изградњом аустријског барутног магазина у XIX вијеку.

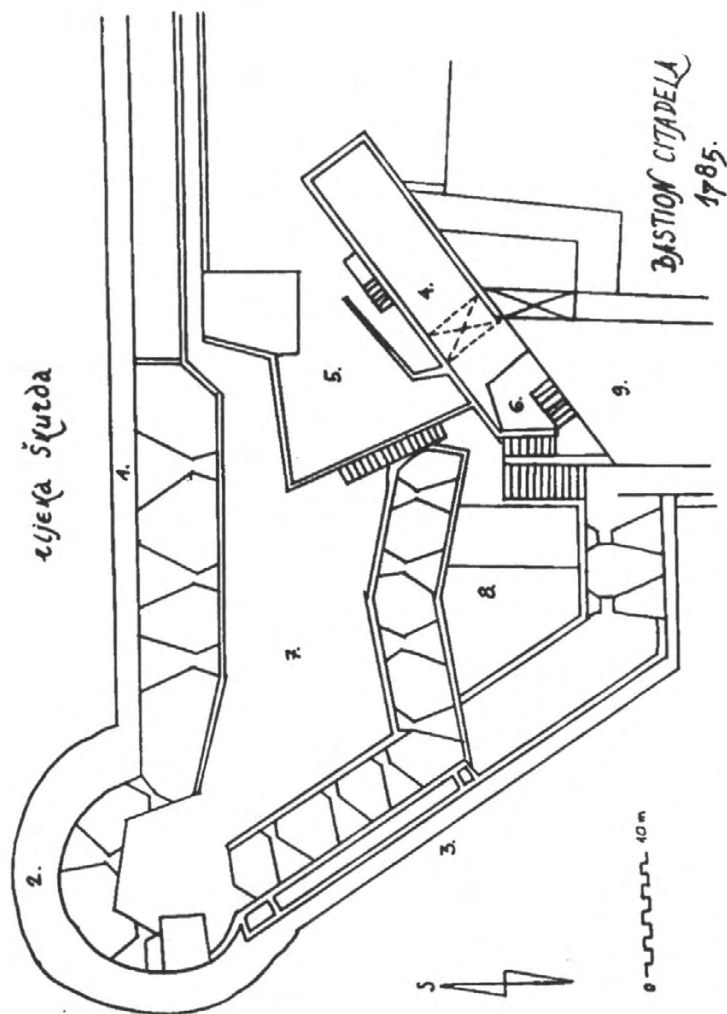

II.- Bastion Citadel sa kuлом Kamiana ušokom XIV-XV vijeka. 1. Sijari sjeverni bedem uz rijeку; 2. Sijari zaidni bedem sa šojarnicama; 3. Sijari južoišiočno bedem sa vratima urema građu; 4. Kasarna uz zaidni bedem; 5. Kasarna uz južoišiočni bedem; 6. Vrata za uisijanišije u rijeци; 7. Vrata za morsko uisijanišije; 8. Takozvani aušijrijski baruišni mađazini; 9. Nova kuла Kamiana sa šojarnicama na nivou ušerena; 10. Sijenišije za uлаz na gornji nivo kuле Kamiana; 11. Paralelni zid uz sjeverni bedem; 12. Niz velikih niša za uodržavaње šejnišije uz sjeverni bedem.

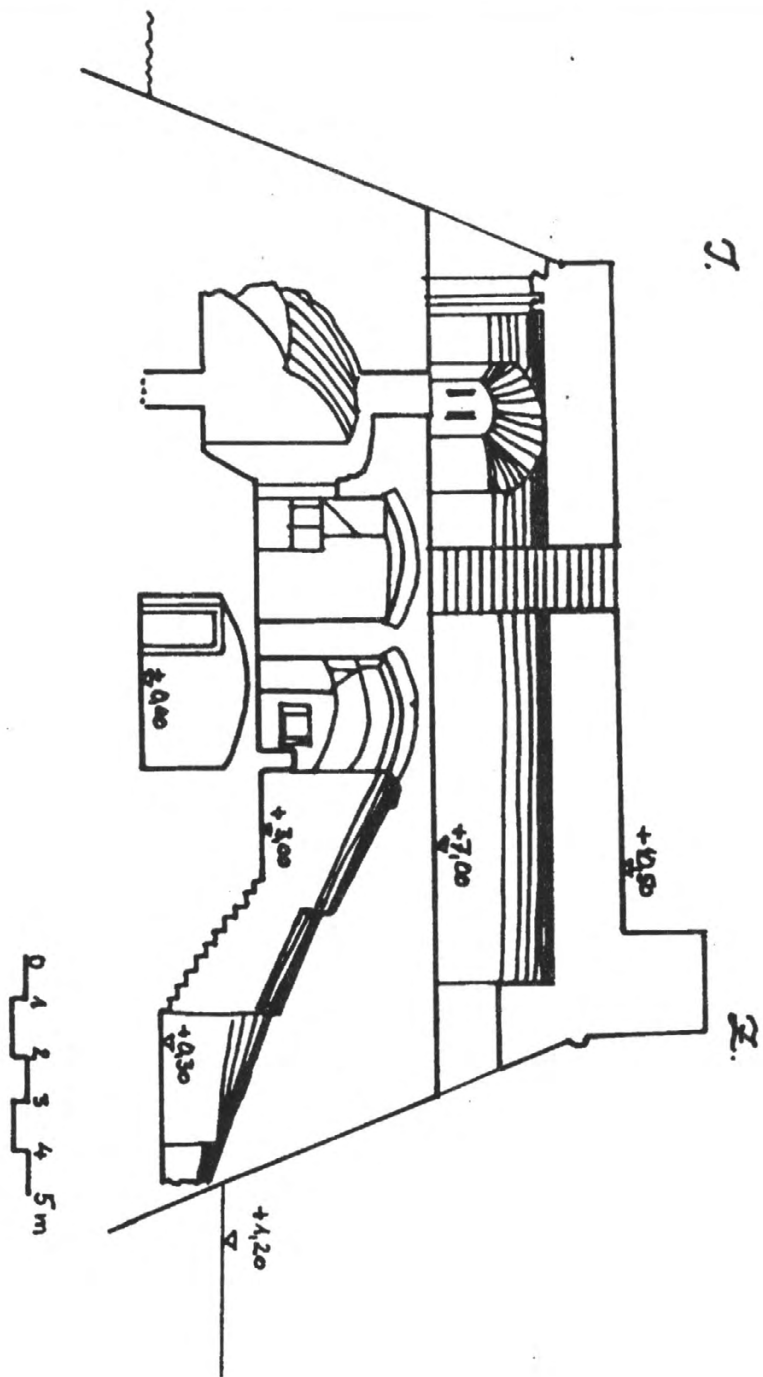
III - Промјене на бастиону Цитадела и кули Кампана током XVI - XVII вијека.

1. Стари сјеверни бједџ обложен шкартом; 2. Стари зајидни бједџ са зајиданим отворима; 3. Касарна уз југоисточни бједџ знатно сјамњена; 4. Кула Кампана са заштитним најнижим нивоом и шойарницама на средњем нивоу; 5. Парадиглни зид истред сјеверног бједџа; 6. Низ ниша уз сјеверни бједџ; 7. Зајидна велика шойарница; 8. Источно велика шойарница из 1613. године; 9. Подбрадни зид пилатоформе за тјопове; 10. Унутрашње дворашње бастиона на оригиналном нивоу; 11. Тзв. "Piazza Sotanto" са насипом земље до висине старог бједџа; 12. Касарна, тзв. "Наполеонов шетњар" - млецичко складиште; 13. Проспјор аустријског барутиног магацина.

IV - Бастјон Циџадела и кула Камјана на Гиронцијевом црпјежу из 1785. године (реконструисано)

1. Нови изглед сјеверног бедема са зиданим и земљом набијеним заклоњима за шойове на горњој илајформ; 2. Тојовски заклоњи на кули Камјана, у којој постоји само иросјорија на горњем нивоу; 3. Нови зајидни бедем и одржава насип земље за шойовске заклоне према зајаду и југу; 4. Спјара касарна кроз коју се улази у бастјон; 5. Унутрашње дворичије бастјона на оригиналном нивоу; 6. Систем степенница за иењање најлајформе бастјона; 7. Виша илајформа бастјона на одакле шойови дејствују према зајаду и југу; 8. Нижа илајформа звана Танаја, чији шойови фланкирају Морска вриша; 9. Млешачки магазин, каснији "Најолеонов иеашир".

V. - Кула Кампана - Пресејек исток-запад са погледом према југу.

mr Jovan J. Martinović

RESEARCHES OF A PART OF THE FORTIFICATION COMPLEX OF KOTOR - THE BASTION "CITADELA" WITH TOWER "KAMPANA"

Summary

Bastion "Citadela" with the tower "Kampana" is the most important strategic knot of the first line of defence from the sea of the mediaeval town of Kotor. Before the works it was the fortification full of waste stuff and thrown off material; so there was not possible to make regular archaeological excavations, but the simple discharge of materials from the interstices between the walls of different periods.

Even in 1982 and 1985 started the works of preliminary investigations around the conic tower "Kampana" and in the southern part of the complex, where is found the small door-way as the exit to the near harbour. In 1990 started the works on the project of revitalisation of the space of bastion in the purpose to realize the touristic and amusement center, connected with a new hotel in so-called Block 1 (the Tower of City Guard, the Prince's Palace and the ancient Town Hall) by the enterprise TRECOM of Kotor.

The mechanic and manual discharge started on the upper level of +10,50 m over the sea-level and was executed in some parts until the underground water. It was discharged about 10.000 square meters of materials and in so open space were found many interesting and important discoveries from the earlier history of powerful Kotor fortress, namely from 12th till 18th century.

On the lowermost level there were discovered the walls with doors and stairs of two military barracks, placed beside the oldest western and south-east city rampart of trapezoidal space of the primordial bastion. The architecture of those barracks is typical military utilitarian building, without any stylistic quality, but by the frames of door-ways in local red stone, used in Kotor in the romanesque period, it is possible to date those rests in 12th and 13th century, while the mentioned door-way for the exit to harbour date from the 14th century.

In 1378 Kotor was for the first time attacked by fire-arms of Venetian admiral Vettor Pisani, and consequently it was necessary to reinforce the ramparts and to clay from outside the flat vertical walls, wide only 1,56 m, with most powerful escarpments. During the 15th century on the joint of old western and northern ramparts it is constructed the round tower "Kampana" with the casemats on the lower level, protecting the sea-harbour and the entrance in short river Škurda, the moat beside the northern wall. In the first half of 16th century this tower and whole bastion was reinforced because of expected onslaught of Turkish pirate Hayred'din Barbarossa, in 1539. Alongside of old northern wall it was constructed the row of niches as the support of soldier's positions inside, and the escarpment on the exterior facade, covering by that way the small, new-discovered door as the exit to river Škurda. But it looks this was not sufficient and for that reason the western half of bastion "Citadela" in the beginning of 17th century was filled by waste stuff till the level of +5,40 m and there were built two potent vaulted cannon shelters. In the same time was rearranged the system of defense of the tower "Kampana", where the guns were positioned on the middle level.

But in 1667 one very strong earthquake demolished many defense constructions and whole old western wall; so in the end of 17th and in the beginning of 18th century it was constructed the new, now existing western wall, high cca +10,50 m, and whole bastion was refilled of waste stuff to create on this level the platform and to build here the open gun shelters toward the Nord, the West and the South, all together 15 gun-mouths with the uppermost platform of tower "Kampana".

This appearance of bastion "Citadela" and of tower "Kampana" was unchanged during the 18th and 19th century, except the building of and underground powder-magazine on the east part of bastion in the second half of 19th century.

The researches and discoveries during the discharge of waste stuff from the interior of the bastion "Citadela" and tower "Kampana" are indicated that under the ground inside the city walls of Kotor and even under the pavement of its streets, squares, interior yards and ground floors it is concealed a unknown and unimagined number of precious testimonies of the rich past of this city, to be systematically and professionally discovered and scientifically elaborated, and to receive a complete picture of the genesis and chronology of the single objects, of the complex and of the whole town, and by this way to obtain the more complete and more conspicuous survey of development and exchanges during the long history of this important monumental town.

